

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

2018 1

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

1
ISSN 0032-9371

ГОДИНА 51-ва 2018

СЪДЪРЖАНИЕ

Маргарита Куюмджиева. „Ручкою грешнаго идоуграфа...”. Още веднъж за живописците в късносредновековната и предмодерна епоха	3
Цвета Кунева. Към въпроса за хронологичните и териториални рамки на костурския художествен кръг от XV – XVI век	25
Майя Захариева. Кратово като културен и художествен център през втората половина на XV и през XVI век	36
Бисерка Пенкова. Стенописите от Драгалевския и Куриловския манастир от края на XVI век и техният художествен контекст	47
Мария Колушева. Църквата „Успение Богородично” в Зерват, Албания.....	59
Цветан Василев. Езикови и живописни паралели – наблюдения върху надписите в група паметници от края на XVI и началото на XVII век на Балканите	75
Иван Ванев. Още за преустройствата, етапите на изписване и опазването на църквата в манастира „Св. Йоан Рилски” край Курило	86
РЕЗЮМЕТА.....	94

CONTENTS

Margarita Kujumdzhieva. „By the hand of the sinful zograf”. Once Again on the Icon Painters in Late Medieval and Early Modern Times	3
Tsveta Kuneva. To the question concerning the chronological and territorial limits of the Kastoria artistic circle of 15th – 16th centuries	25
Maya Zaharieva. Kratovo’s development as a cultural and artistic center in the second half of 15th and in 16th centuries	36
Biserka Penkova. The murals from the Dragalevtzi and Kurilo monasteries of the end of 16th century and their artistic context	47
Maria Kolusheva. The Church of the Assumption in Zervat, Albania	59
Tsvetan Vasilev. Linguistic and pictorial parallels: observations on the inscriptions in a group of monuments from the late 16th and early 17th century in the Balkans	75
Ivan Vanev. More on the reconstructions, stages of painting and protection of the Church at the Monastery of Saint John of Rila near Kurilo	86
SUMMARIES.....	94

Редакционен съвет:

проф. ВЛАДИМИР ПЕТРУХИН (Русия), акад. ГОЙКО СУБОТИЧ (Сърбия), чл. кор. д. изк. ЕЛКА БАКАЛОВА (България), проф. ПАТРИС ПАВИС (Франция), проф. д-р ЯНА ХАШЪМОВА (САЩ), проф. д-р МАРИАН ЦУЦУЙ (Румъния)

Advisory Board:

Corr. Memb. ELKA BAKALOVA DSc (Bulgaria), Akad. GOJKO SUBOTIC (Serbia), Prof. PATRICE PAVIS (France), Prof. VLADIMIR PETRUHIN (Russia), Prof. YANA HASHAMOVA (USA), Prof. MARIAN TUTUI PhD (Romania)

Редколегия:

проф. д-р БИСЕРКА ПЕНКОВА (главен редактор), доц. д-р ВИОЛЕТА ВАСИЛЧИНА, проф. д-р ДИАНА ГЕРГОВА, чл. кор. д. изк. ИВАНКА ГЕРГОВА, проф. д-р ИНГЕБОРГ БРАТОЕВА, проф. д. изк. КАМЕЛИЯ НИКОЛОВА (зам. главен редактор), проф. д-р НАДЕЖДА МАРИНЧЕВСКА, проф. д. изк. РОМЕО ПОПИЛИЕВ, проф. д. изк. ЧАВДАР ПОПОВ

Editorial Board:

Prof. BISSERKA PENKOVA PhD (Editor in Chief), Prof. CHAVDAR POPOV DSc, Prof. DIANA GERGOVA PhD, Prof. INGEBORG BRATOEVA PhD, Corr. Memb. IVANKA GERGOVA DSc, Prof. KAMELIA NIKOLOVA DSc (Deputy Editor in Chief), Prof. NADEZHDA MARINCHEVSKA PhD, Prof. ROMEO POPILIEV DSc, Assoc. Prof. VIOLETA VASILCHINA PhD

Редакционен екип:

Цвета Кунева, редактор, технически секретар
Иван Ванев, фоторедактор
Майа Лачева, графичен дизайн и предпечат

Editorial Staff:

Tsveta Kuneva, Editor, Clerical secretary
Ivan Vanev, Photo editor
Maya Lacheva, Design

Информация за абонamenti в редакцията и на електронния адрес на списанието и към Маргарита Керпичиян daisy51@abv.bg
Маргарита Керпичиян daisy51@abv.bg

Subscription information is available at the Editorial office or provided by Margarita Kerpitchian at daisy51@abv.bg

Адрес на редакцията:

Институт за изследване на изкуствата при БАН, списание „Проблеми на изкуството“
ул. „Кракра“ 21, София 1000.
тел. 944 24 14, факс +359 2 943 30 92
E-mail: problemaizkustvoto@gmail.com

Contact details:

Art Studies Quarterly, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences
21 Krakra Street, 1000 Sofia, Bulgaria
phone: +359 2 944 24 14, fax: +359 2 943 30 92
problemaizkustvoto@gmail.com

Списание „Проблеми на изкуството“ е рецензирано издание на Института за изследване на изкуствата. Ръкописите се приемат в редакцията на списанието или на електронния адрес. Ръкописите трябва да отговарят на изискванията на редколегията, които се намират на сайта на института. Ръкописи не се връщат.

Art Studies Quarterly is a peer-reviewed periodical of the Institute of Art Studies. Manuscripts may be submitted either via e-mail or to the Editorial Office. Manuscripts should be prepared in accordance with the editorial staff's requirements, available at the site of the Institute. Manuscripts will not be returned to authors.

I корица

Триптих поменик от Кремиковския манастир, края на XVI в., фото Иван Ванев

First cover

Triptych beadroll, Kremikovtsi Monastery, the end of 16th century, photo Ivan Vanev

СТЕНОПИСИТЕ ОТ ДРАГАЛЕВСКИЯ И КУРИЛОВСКИЯ МОНАСТИР ОТ КРАЯ НА XVI ВЕК И ТЕХНИЯТ ХУДОЖЕСТВЕН КОНТЕКСТ

Бисерка Пенкова

Стенописите от втория слой в наоса на църквата на Драгалевския манастир са свалени от стените и пренесени на нова основа. На базата на запазените фрагменти и документацията на реставраторите се прави реконструкция на тяхното първоначално разположение и иконографска програма. Реставрацията на стенописите в наоса и олтара на църквата на Куриловския манастир от 1596 г. през последните няколко години позволи да се сравнят двата паметника и да се покаже, че принадлежат на един и същ зографски екип. Към тях се добавят и два иконописни паметника, произведения на същите зографи – житийната икона на св. Йоан Кръстител от 1595 г., днес в Москва, и Кремиковският поменик.

Ключови думи: Драгалевски манастир, Куриловски манастир, Кремиковски триптих поменик, житийна икона, св. Йоан Кръстител

Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ е най-почитаният манастир в Софийско. Основан от цар Йоан Александър като ставропигиален, както става ясно от хрисовула на цар Йоан Шишман, който потвърждава неговите привилегии. При завладяването на региона от турците през 1382 г. манастирът е разорен. През 1476 г. софийският болярин Радослав Мавър го възстановява, обновява църквата и поръчва изписването ѝ. През XV-XVII в. манастирът е активно книжовно средище и има водещо място сред манастирите от т. н. Софийска Света гора.

Не може да се каже, че манастирът и неговите старини са непознати на науката¹, но много малко е писано за втория живописен слой в наоса на манастирската църква. Първата и засега единствена обширна монография за манастира принадлежи на Михаил Ковачев². Тя е ценна както с богатата информация за манастира и неговите старини, така и с описанието на стенописите към тогавашния момент. М. Ковачев се изказва твърде отрицателно за стенописите от втория слой³. Според него те нямат голяма стойност, за което говори и лошото им състояние – те се ронят, толкова много са потъмнели, че се различават само отделни сцени и образи. Малката монография на Елена Флорева, която излиза от печат близо три десетилетия по-късно, не добавя нищо принципно ново⁴. Множеството публикации, които се появяват след това, са посветени основно на стенописите в наоса и притвора, създадени през 1476

г. Встрани от вниманието на изследователите остават стенописите от втория живописен слой, който е покривал стените и свода на наоса. Те са споменати в редица публикации като дело на т. н. „Пименово ателие“, но не са разгледани и анализирани специално⁵.

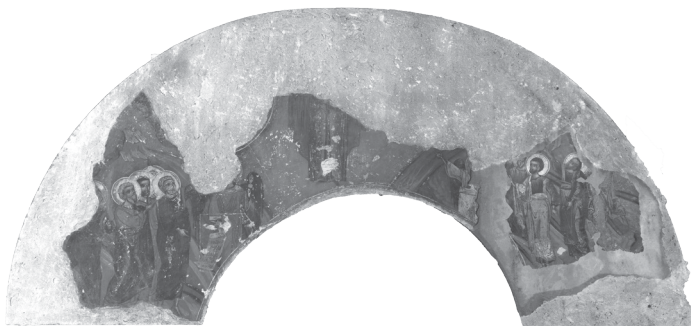
Днес тези стенописите от втория слой в наоса на църквата на Драгалевския манастир не могат да бъдат видяни в храма. Те са свалени от стените в периода 1992-1999 г. от екип в състав Л. Делчев, В. Митков и Н. Йорданова по време на реставрацията на живописата в църквата⁶. По-големи и по-малки фрагменти от тях са били пренесени на нова основа и днес се съхраняват в манастира.

Въз основа на запазените фрагменти, на описанията и фотографиите в публикациите на М. Ковачев⁷ и Е. Флорева⁸, както и на графична документация от 1997-1999 г., съхранявана в Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН)⁹, ще се опитаме доколкото е възможно да реконструираме иконографската програма на тези стенописи и да ги поставим в по-конкретен художествен контекст.

Обобщавайки наличната ни информация, можем да очертаем следната програма на стенописите от втория слой в наоса. Сравнително пълна представа имаме за състава и разположението на стенописите в олтара на църквата, т.е. за онези които са се намирали зад олтарната преграда. На източната стена, над конхата на апсидата е било разположено Възнесение Христово.

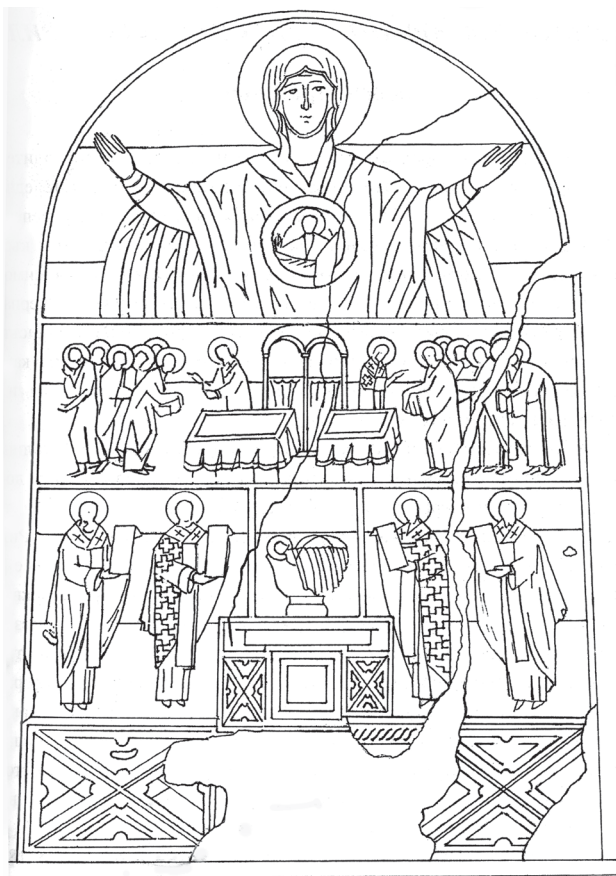
*Драгалевски манастир, св. Евпсихий, пр. Исая, неизвестен светец и св. Трифон, фото И. Ванев
Dragalevtsi Monastery, st. Euphios, prophet Isaiah, unknown saint and st. Tryphon, photo I. Vanev*

Драгалевски манастир, Възнесение Христово, фрагмент, фото Иван Ванев

Dragalevtsi Monastery, Ascension, fragment, photo I. Vanev

Драгалевски манастир, графична схема на стенописите в апсидата, по И. Панова-Миткова

Dragalevtsi Monastery, Graphic drawing of the frescoes in the apse, after I. Panova-Mitkova

Драгалевски манастир, Причастие на апостолите, фрагмент, фото И. Ванев

Dragalevtsi Monastery, Communion of the Apostles, fragment, photo I. Vanev

Запазени са два фрагмента от групите на апостолите, предвождани от ангели, които сочат нагоре, и Богородица в средата. Левият ангел държи разгънат свитък с нечетлив текст. На своите обичайни места от двете страни на апсидата са били поместени фигурите на Архангел Гавриил и Богородица от Благовещението. Под Гавриил е бил разположен образът на архидякон Стефан (сѣн стѣфанъ).

В конхата на апсидата е била изобразена Богородица Ширшая небес¹⁰, под нея в апсидата – Причастието на апостолите, и най-долу – Поклонение на жертвата. От Причастието на апостолите днес са останали само три фрагмента. Композицията е представена в т. н. „литургичен“ тип, в който Христос се явява два пъти, застанал зад два отделни олтара, причестявайки апостолите съответно с хляба Н МЕТАΛΗΥΝΗΣ и виното Н МЕΤΑΔΟΣΗΣ. Изображеният най-вляво Юда е бърнат с гръб към апостолите и изплюва причастие, иконографски детайл често срещан в поствизантийските паметници¹¹.

В източния край на северната стена е било разположено Видението на св. Петър Александрийски¹², а в протезисната ниша – Пиета¹³. Както разбираме от документацията на реставраторите от 1997 г., в източния край на южната стена, точно до малкото прозорче зад иконостасната преграда, е изобразен св. Яков (сѣн ѿнѿковъ). Под прозореца следват медальоните със св. Агапий (сѣн агапѣ) и св. Евпсихий (сѣн ѣψѣхѣ). В първия регистър в тази част на олтара са били изобразени св. Кирил Философ (според графичната документация) и св. Симеон Стълпник (сѣн сѣмѣѡ стѣлпникъ).

От големите медальони, които са били разположени в зенита на свода, не е запазено нищо, но със сигурност в източния му край е било сиянието с Христос и ангели от Възнесението.

Стенописите в наоса са доста фрагментарни. Както е обичайно за паметниците от това време, от двете страни на свода са били изобразени пророци в медальони. Върху неговата южна половина са били разположени образите на пророците: Гедеон (прркъ Гѣдѣѡ), Михей (прркъ Михѣа държи свитък с текст Тако глаголѣхъ гѣ са-верѡ се ва са...), неизвестен, неизвестен (държи свитък с текст Рече гѣ людем), Яков (прркъ Иаковъ държи свитък с текст Лесвица ѡвръждана ѡ земле до неба), Симеон (прркъ Симѣѡ държи свитък с текст Посрѣде срѣць твоѣ), Ной (прркъ Ноѣ)¹⁴. Върху северната основа на свода според М. Ковачев са били изобразени следните пророци: Йов (прркъ Иовъ), Авакум (прркъ Явакѣмъ държи свитък с текст Ѱслишахъ слѡхъ твоѣ гѣи и ѡвоѡ се¹⁵), Исая (Исаѡ държи свитък с текст Лѡсасте ке кадарѣ гинѣсте¹⁶), Йезекиил (прркъ Ёзекииль държи свитък с текст Сѡа врата затворѣна вѣсть), пророк Иесей (прркъ Исеѡ), Даниил (прркъ Даниль държи свитък с текст Горѡ несекома ѡ нею же ѡсѣчуѣ се камен), Илия (прркъ Ила държи свитък с текст Живъ Бгѣ жива вѣде дѡша мѡа) и Йеремия (прркъ Ёреминѡ държи свитък с текст и парѡенѡс ѣн гастри).

Под фриза с пророците са следвали сцените от Христологичния цикъл. Запазени са (някои цялостно, други – фрагментарно) следните сцени: Рождество Христово (фрагмент), Сретение (срѣтѣние хѣѡ), Кръщение (крѣщенѣ хѣѡ), Възкресението на Лазар – върху южната стена, и Разпятие, Оплакване (...ниѣ), Жените мироносици на Гроба Господен и Слизане в ада – върху северната.

Преображение Христово (преображение хво) заема своето традиционно място в най-горната зона на западната стена, под дъгата на свода. В правоъгълни полета са изобразени химнографите св. Йоан Дамаскин (сѣн ѿѡдѡмаскѣ) и св. Козма Маѳюмски (сѣн косма..). Надписът върху свитъка на св. Йоан Дамаскин е нечетлив. Над вратата е било разположено Успение Богородично (ѡспение бѣцѣ), а от северната му страна – Вечерята в Емаус (иже ва егмаѡсе прѣломление хлѣба).

Под сцените от Христологичния цикъл върху южната и северната стена следват три реда светци. Най-горният е бил зает от фигури на епископи, под тях са били изобразени медальони с мъченици и в най-долния регистър – светци мъченици в цял ръст.

От южната стена е запазен един по-голям фрагмент с фигури на архийереи, който според М. Ковачев се е намирал „в средата на южната стена“¹⁷, са представени св. Игнатий (сѣн Игнатиѣ), св. Евтимий (сѣн Ефимииѣ), св. Дометиян (сѣн Доментиан), св. Мелетий (сѣн Мелентиѣ), св. Леонтий (сѣн Леонтиѣ) и св. Поликарп (сѣн Поликарпѣ). От фриза с епископите върху северната стена са запазени три големи фрагмента с образите на св. Григорий (Григориѣ), св. Власий (сѣн власиѣ), св. Спиридон (сѣн спиридонѣ), св. Атанасий (сѣн аѡанасиѣ), св. Дионисий (сѣн дионисиѣ), св. Йоан Милостиви (сѣн ѿѡмилостиви), неизвестен (сѣн...). В източния край на стената в олтара са били изобразени епископите св. Климент (сѣн климентиѣ), св. Амброзий (сѣн амвросиѣ) и св. Елефтерий (сѣн елефтериѣ). Трудно е да се прецени точно колко са били фигурите на епископите върху северната и южната стена, но, съдейки по графичната документация, запазените фрагменти и описанието на М. Ковачев, можем да предположим, че са били по 10 или 12 върху всяка стена.

Под регистъра с епископите следва фриз с мъченици в кръгли медальони. Върху южната стена в наоса са били образите на св. Орест (сѣн орѣстѣ), св. Мардарий

Драгалевски манастир, фрагмент от южната стена, фото И. Ванев

Dragalevtsi Monastery, fragment of the southern wall, photo I. Vanev

Драгалевски манастир, Вечерята в Емаус, фото И. Ванев

Куриловски манастир, свод, фото Н. Харалампиев
Kurilo Monastery, vault, photo N. Haralampiev

Куриловски манастир, южна половина на свода, детайл,
фото Н. Харалампиев

Kurilo Monastery, the southern half of the vault, photo N. Haralampiev

Куриловски манастир, Небесна литургия, апсида, фото Н. Харалампиев

Kurilo Monastery, Heavenly Liturgy, apse, photo N. Haralampiev

(сѣн мардарне), св. Евгений (сѣн евгенне), св. Авксентий (сѣн аѣгентне), св. Евстратий (сѣн естрати).¹⁸, т. нар. петозарни мъченици, чествани на 13. XII. За мъчениците в медальоните върху северната стена знаем само от публикацията на М. Ковачев¹⁹, според когото там са били представени св. Мина (сѣн мина)²⁰, св. Виктор (сѣн вкитор)²¹, св. Викентий (сѣн вкентне)²², св. Яков Персиец (сѣн наковперсинь)²³, св. Сергей (сѣн сергне)²⁴, св. Вакх (сѣн вакха) и др.

Най-долу върху южната стена са били изобразени светците в цял ръст. От тях са запазени само няколко образа, и то фрагментарно: под медальоните със св. Орест, св. Мардарий и св. Евгений са фигурите на лечителите св. Козма (сѣн косма) и св. Дамян (сѣн дамнань), следва св. Трифон (сѣн трифонь) и още един млад мъченик. Върху северната стена най-вероятно са били изписани светците войни, от които днес ни е познат само един лик (св. Тѣодор?²⁵). Върху западната стена, северно от вратата са били разположени фигурите на св. Константин и св. Елена. Не знаем какво е било изобразено от другата ѝ страна, но можем да предположим, че това е бил Архангел Михаил.

От пръв поглед става ясно, че така представените фрагменти от главната църква на Драгалевския манастир намират най-голяма стилова и иконографска близост със стенописите в църквата на Куриловския манастир „Св. Йоан Рилски“. В различни публикации стенописите от двете църкви често се споменават като паралели, но липсва сравнителен анализ, причина за което бе лошото им състояние до скоро. Благодарение на активната работа на два екипа реставратори в наоса на

Куриловски манастир, св. Йоан Рилски, олтар, фото Н. Харалампиев

Kurilo Monastery, St. John of Rila, altar, photo N. Haralampiev

Куриловски манастир, Преображение Христово, фото И. Ванев
Kurilo Monastery, Transfiguration, photo I. Vanev

Куриловски манастир, Предателството на Юда, фото И. Ванев

Kurilo Monastery, The Betrayal of Judas, photo I. Vanev

Куриловската църква през последните години, под късните стенописите бяха разкрити изцяло тези от края на XVI в.²⁶ Фреските в олтаря все още не са почистени и укрепени, но програмата им се чете добре²⁷. Въпреки че Куриловският манастир и неговите стенописи влизат в научно обръщение още през 1902 г. с публикацията на Кънчов²⁸, и до днес най-обширната публикация принадлежи на В. Пандурски, излязла от печат преди повече от четири десетилетия²⁹. Работата на реставраторите позволява да се допълнят и уточнят наблюденията на В. Пандурски³⁰. Напълно ново поле за изследване представлява разкритата живопис в олтарното пространство. В конхата е изобразена Богородица от типа Широкая небес, фланкирана от два архангела. В апсидата са разположени два регистъра.

В горния се срещаме с едно необичайно решение – в по-голямата част е изобразена композицията Небесна литургия (сѣбжа бѣжнѣ), а Причастието на апостолите (прѣдѣлѣніе апостоломъ) заема малка част в южния му край. Двете композиции са решени по един и същи начин – Христос свещеник, изобразен два пъти, дава причастие съответно на апостолите и на ангели дякони. Апостолите са разделени в две компактни групи от петима, като причастие приемат най-вероятно първоапостолите Петър и Павел. Ангелите са представени в по три двойки, като най-лявата двойка е обърната на север. Двете крайни двойки ангели дякони държат кодекси и кадилници, следващите – свещи. След тях две двойки ангели носят епитрахили, което подсказва свещенически сан, а приемащите причастие са епископи, тъй като носят омофор. Повече подробности ще станат ясни след окончателното почистване на стенописите, но и сега може да се каже, че такова иконографско решение на Небесната литургия не е познато от поствизантийските паметници.

На своето обичайно място – от двете страни на прозорчето в най-долния регистър в апсидата, се намира Поклонението на жертвата. Изобразени са по четирима архийереи от двете страни на св. Трапеза: от юг – св. Йоан Златоуст, неизвестен, св. Спиридон (стн спирѣн) и св. Григорий Чудотворец (стн григорѣ чдо), а от север – св. Василий Велики (?), св. Никола (стн николѣ), св. Атанасий (стн аѣанасѣ) и св. Кирил (стн кѣрилъ) (Александрийски). Прави впечатление, че не всички държат разгнати свитъци, а св. Спиридон вместо плетената шапчица има на главата тиара с кръстове като тази на св. Кирил Александрийски.

В горната част на дебелината на арката пред апсидата са разположени четирима дякони – от юг св. Лаврентий (стн лаврѣнтѣ) и св. Роман (стн роман), а от север св. Стефан (стн стѣфан) и св. Антаала? (стн анѣала). Дяконите са облечени в червени и сини стихари с апликации около врата и бордюри по ръба, украсени с перли, придържат с дясната ръка орара, а в покритата лява ръка – евангелие или потир. В първия регистър върху северната стена на арката, под образите на дяконите, е изобразен св. Силвестър (стн силвѣстрѣ).

Точно срещу него върху южната стена на арката е разположена фигурата в цял ръст на св. Йоан Рилски (стн нованъ рилскѣ). Той е в обичайното великосхимническо облекло – кафеникаво расо, черна мантия с кукул, кафяв аналав. Върху кукула над челото е изобразен седмоконечен кръст с Куриловата сигнатура ѿ ѿ от двете страни. В дясната си ръка светецът държи пред гърдите т.н. патриаршески кръст, образуван чрез добавянето към т.н. латински кръст на още едно, по-късо напречно рамо. Живописният слой е доста повреден и затова не могат да се различат добре чертите на лика, но се вижда, че светецът е с посивяла среднодълга заострена брада. От по-ранните изображения на св. Йоан Рилски само тези в Земенската църква и в църквата „Св. Теодор“ при Бобошево го представят с кукул на главата. В лявата си ръка светецът държи разгнът свитък със следния текст: ТѦХѦСО | ТОКѦЛН | ОНѦОМ | НАХѦ. Превод: „Изгради стените на твоята килия, монаше...!”. Текстът се препоръчва за свитък на св. Сава Освещени и в Първи и във Втори йерусалимски ръкопис³¹.

Върху дъгата на арката на апсидата е изобразена Лествицата на Яков (лѣтсвица наковѣла). На челото на арката е разположено кръгло двуцветно сияние с Богородица с Младенеца пред гърдите, в средата на стълба, по която се изкачват ангели. В основата на стълбата от юг е представен старозаветният Яков, който спи (Бит. 28: 12). Пет ангела се качват от северния край, а четири слизат по южната дъга на стълбата. А над Яков е предадено единборството му с ангела (Бит 32: 22-32). Тук старозаветните сюжети са съчетани в една композиция, подчинена на Богородичната префигурация. Старозаветната лествицата нерядко се среща върху сводове и арки в поствизантийските църкви, поради съответствието на композиционната схема с архитектурните форми, обаче по-рядко се среща в съчетание с Борбата на Яков с ангела.

Стенописите в свода на църквата на Куриловския манастир също бяха разкрити наскоро от реставраторите. На пръв поглед те следват установената практика, според която по дължината на свода са разположени големи медальони с образите на Христос и пророци върху склоновете на свода. В източния край на свода, точно над олтара е изобразено сияние от три концентрични кръга с благославящия с две ръце Христос, носено от четири летящи ангела. Очевидно това е част от композицията Възнесение, която много често се разполага именно на това място, като другата ѝ част – Богородица с ангели и апостолите, заема или склоновете на свода, или люнето на източната стена. Само че тук тази част липсва.

Медальоните в наоса образуват самостоятелна композиция – в средата е най-големият с Христос Вседържител (іс хс всѣдѣржнѣла) и по-малките са от изток – Христос Емануил (іс хс ема нѣл) и от запад – Христос Ангел на Великия съвет (іс хс великаго љгѣла). Два ангела иззад сиянието сочат към Христос Ангел, а сиянието на Христос Емануил съответно е оградено от херувими. Христос Вседържител е поместен в многоцветно кръгло сияние, а символите на евангелистите – в по-малки зад него.

По дължината на свода са разположени два фриза с допоясни изображения на пророци. Те са по десет върху всяка страна, като двамата в източния край се падат зад иконостасната преграда в олтара. Върху южния склон на свода са представени от изток на запад: пророк Йезекиил (прркъ ѳзѣкѣл) и пророк Яков (прркъ наковъ) – в олтарната част, и в наоса: пророк Йеремия (прркъ ѳреміа), пророк Йона (прркъ нона), пророк Авакум (прркъ авакумъ), пророк Самуил (прркъ самуил), пророк Софония (прркъ софоніа), пророк Илия (прркъ...), неидентифициран пророк (прркъ...) и пророк Захария (прркъ захаріа). Върху северния склон от запад на изток са изобразени: пророк Малахия (прркъ малахѣа), пророк Захария (прркъ захаріа), пророк Давид (прркъ давид), пророк Соломон (прркъ солѣон), пророк Михей (прркъ михѣа), пророк Гедон (прркъ гѣдѣон), пророк Елисей (прркъ елѣсен), пророк Исая (прркъ исаѣа) – в наоса, и в олтара: пророк Мойсей (прркъ моѣсен) и пророк Арон (прркъ арон).

Следват сцените от Христологичния цикъл, по шест върху всяка страна. Той започва върху южната стена с Рождество Христово (...дѣство хѣво) (в олтара) и продължава със Сретение (срѣтеніе хѣво), Кръщение (кръщеніе хѣво), Възкресението на Лазар (васкрѣсеніе лазарѣво) и Преображение (прѣображеніи хѣво). Евангелският разказ се развива върху западната стена с две сцени, разположе-

ни под дъгата на свода – Умиването на нозете (омивеніе) и Тайната вечеря (таинна вечеря). А върху северната стена са разположени сцените със страстите, смъртта и възкресението на Христос – Залавянето (...хѣво), Съдът на Анна и Кайяфа и Пилат в една композиция (хс привѣден вѣстъ ка пилатѣ), Разпятие (распѣтіе хѣво), Полагане в гроба (гровноѣ рѣданѣ), Жените мироносици на Гроба Господен и Слизане в ада (васкрѣсеніе хѣво). Върху западната стена са поместени още три сцени – Успение Богородично на обичайното си място над вратата и две сравнително редки сцени – Вечерята в Емаус (прѣѣломеніе хлѣба)³² и Избиването на младенците (нѣже ва вѣтлѣемъ избивенн вѣтъ | вѣлѣеннѣтн сѣшн іхъ ідъ іхъ хѣа | радн)³³. Както в църквата на Драгалевския манастир, и тук под сцените върху южната и северната стена е разположен фриз с образите на епископи в цял ръст – тринадесет върху южната и четиринадесет върху северната. Върху южната част от свода, в олтара са представени двама, но тази част от стенописите не е почистена, и в наоса са изобразени св. Иаков (сѣн іаковъ), св. Ипатий, (сѣн ипатіе), св. Ефтихия (сѣн ѳфтихѣе), св. Никифор (сѣн никифѣръ), св. Елифаний (сѣн ѳлифаніе), св. Георги (сѣн георгіе), св. Василий (сѣн василіе), св. Антипа (сѣн антипа), св. Никита (сѣн никѣта), св. Теодор (сѣн теодѣръ), св. Тимотей (сѣн тимѣен).

Върху южния склон на свода, между регистъра със сцени и този с фигурите на епископи първоначално е имало малък прозорец, който по-късно е бил зазидан. Но стенописите са съобразени с него, като в оставащите полета от двата регистъра са поместени допоясни изображения – на пророк Йоил (прркъ юилъ, който държи свитък с текст НАДІМ|ЕРАКВР|НХФӨТ|ННЕР|ХЕТЕ) над прозореца и на св. Герасим (Йордански) (сѣн герасимъ) със затворен свитък в дясната ръка, а лявата обърната с дланта към зрителя. Св. Герасим е единственият монах, изобразен в наоса на църквата.

Върху северната част от свода в наоса виждаме образите на св. Антим (сѣн анѣни), св. Илсире? (сѣн илсирѣ), св. Дионисий (сѣн дѣонісѣе), св. Иеротей (сѣн иерѣен), св. Вергие (Вергилий Залцбургски?) (сѣн вергіе), св. Никанор (сѣн никанѣръ), св. Софроний (сѣн сѣфроніе), св. Йоан Милостиви (сѣн ѳнъ милѣстн...), св. Григорий (сѣн грѣгѣри), св. Климент (сѣн клѣментіе), св. Амвросий (сѣн амвѣрозіе), св. Мелетий (сѣн мелѣтнѣе), а в олтара тези на св. Леонтий (сѣн ...), св. Тарасий (сѣн тарасіе) и на неизвестен епископ (сѣн ...).

По девет образа на мъченици са поместени в медальони, образувани от изящен растителен орнамент, подобен на ластар, който минава под фриза с епископите и над плитките аркирани ниши върху южната и северната стена. Медальоните върху южната стена са доста разрушени, поради избиването на два прозореца през XX в. Повече или по-малко запазени са пет лика. Най-източният е на св. Хрисант (сѣн хрисѣй), следващият най-вероятно е бил на св. Дария, с която се честват (19.III) и изобразяват заедно. Третият медальон е напълно унищожен, но в четвъртия е изобразен св. Яков Персиец (сѣн наковъ) с характерната за него шапка. Следва образът на св. Никола Нови (сѣн никола нови), най-старото известно изображение на софийския мъченик³⁴. Следващият е разрушен наполовина и не може да бъде идентифициран. Следват още два образа, от които са останали само краищата на нимбовете. Запазен е последният

Триптих поменик, Кремиковски манастир, фото И. Ванев
Triptych beadroll, Kremikovtsi Monastery, photo I. Vanev

– св. Кирик (**стн кѳрѣкъ**), което значи, че този до него е бил на неговата майка св. Юлита. Медальоните върху северната стена са запазени изцяло, макар че образите са доста повредени. В първите три са представени персийските мъченици Ананий (**ананѣа**), Азарий (**азарѣа**) и Мисаил (**мисанѣл**). Следват св. Мина (**минѣа**), нечетлив, св. Викентий (**внкѣнтѣнѣ**), неизвестен (...**рѣнѣ**), неизвестен (...**тѣнѣ**), неизвестен. Очевидно тук са изобразени светците Мина, Виктор и Викентий, чествани на 11.XI.

В най-ниския регистър на стенописите върху стените на наоса са изобразени светците в цял ръст. За съжаление, избитите прозорци на южната стена са унищожили повечето от тях, останали са само образите на св. Прокопий (**стн прокопѣнѣ**) в източния край, неизвестен мъченик между аркираните ниши и в западния край – св. Варвара (**сѣт. варѣара**). Жените светици продължават върху западната стена с образите на св. Петка (**сѣта петка**) и св. Екатерина (**сѣта катѣринѣа**). Св. Екатерина е в полфигура, разположена над аркирана ниша с образа на св. Никола (**сѣтн нѣколаѣ**). Вляво на вратата е Архангел Михаил (**михѣанѣл архангѣлѣл**) като войн с издадена сабя. Вдясно на вратата са изобразени равноапостолните св. Константин (**сѣтн константинѣ**) и св. Елена (**сѣта елена**) от

Житийна икона на св. Йоан Кръстител, Държавен исторически музей Москва

Hagiographical icon of Saint John the Baptist, State Historical Museum in Moscow

двете страни на голям кръст. До тях е св. Пантелеймон (сѣѣн пантелеѣмон), държащ голяма кутия с лекове и инструмент в лявата ръка. Стенописите върху тази част на северната стена са сравнително запазени, освен мъченикът в източния край. В западния край на стената е изобразен св. Трифон (сѣѣн трифонъ). В западната ниша са представени светците войни св. Теодор Тирон (сѣѣн теодѣр тѣронъ), св. Теодор Стратилат (сѣѣн теодѣр стратилѣ) и св. Нестор (сѣѣн несторъ), а до него между нишите е изобразен св. Димитър (сѣѣн димитѣр).

От подробния ктиторски надпис, който е бил над вратата на западната стена на наоса³⁵ (унищожен при разширението на вратата), черпим важна информация за Куриловската църква – тя е посветена на св. Йоан Рилски, била е построена през 1593 г. и изписана за два месеца през 1596 г. След като стенописите в наоса бяха реставрирани, днес можем да кажем, че те са дело на двама зографи, които се различават не само като стилови особености, но и като почерци в надписите и даже като технология, която е причина за някои специфични разрушения. Единият е изпълнил живописа в централната част на свода – големите медальони и фризите с пророците. Той е по-скоро монументалист, работи с широки петна и едра форма, но в някаква степен небрежно. В регистрите с епископите и сцените е работил редом с втория зограф. Той пък е изписал основно долните регистри и западната стена. Неговият маниер

може да се определи като иконописен. Той е по-добрият художник, най-вероятно е бил водещият в екипа и е изпълнил житийната икона само година преди стенописите в Курило.

Стенописите в Куриловската църква без съмнение са много интересен и важен паметник на живописата от края на XVI в. и заслужават самостоятелно изследване, което ще стане възможно едва след като бъдат напълно разкрити и реставрирани. Тук ни интересува връзката им с фрагментите от втория живописен слой в наоса на църквата на Драгалевския манастир. Поради фрагментарния характер на последните, сравнението между двата паметника не може да бъде проведено докрай, но все пак наблюденията, които могат да бъдат направени, са много показателни.

И двете манастирски църкви са малки еднокорабни засводени постройките, с една апсида и проскомидийна ниша. Размерите им са много близки, което позволява да сравним програмите на стенописата в двете църкви. Очевидно е, че те са почти идентични, но съдейки по запазените фрагменти, стенописната програма в Драгалевската църква е била по-опростена. Както изглежда, тук са отсъствали растителните орнаментални мотиви, които оживяват куриловските фрески.

В Драгалевската църква пророците от свода са разположени в кръгли медальони, същите като тези, в които са изобразени мъчениците. Почти идентичен е изборът на мъчениците в медальони в двете църкви, който се характеризира с групирането им по памети.

Това, което прави впечатление, е фризът с прави фигури на епископи върху северната и южната стена под фриза с пророците. От запазените в Куриловската църква 23 архиепископи имената на 8 се срещат и сред запазените 16 епископи от Драгалевската. Освен това е очевидно сходството в използваните типаж, одежди и пози в двата паметника. Разполагането на епископи в наоса е необичайно за класическата програма на византийските църкви. Според известните ни паметници епископите се появяват в горните регистри първо именно в църквата на Куриловския манастир (1596), следва вторият слой стенописи на Драгалевския манастир, църквата в Добърско (1614), Сеславският манастир (1616), църквата „Св. Георги“ във Велико Търново (1616), манастирът „Св. Атанасий“ в Журче, Демирхисарско (1617)³⁶.

От сцените в Куриловската църква са останали само тринадесет, някои в доста фрагментарен вид. Сравнението им с тези в Драгалевската църква показва, че и тук двамата зографи са работили заедно, в повечето случаи са възпроизведени едни и същи иконографски схеми, но без пряко повторение. Това особено добре се вижда в сцените Вечерята в Емаус, Възкресението на Лазар, Сретение, Успение Богородично. Но в същото време има и съществени разлики, например в Причастието на апостолите или Небесната литургия.

Без да провеждаме докрай сравнителния анализ, можем да сме сигурни, че стенописите в църквите на Куриловския и Драгалевския манастир са дело на един и същ екип от двама зографи и са изпълнени по едно и също време.

Преди да изпише Куриловската църква обаче, през 1595 г., зографът, който посочихме като водещ, рисува житийната икона на св. Йоан Кръстител, която днес се намира в сбирката на Държавния исторически музей

Богородица от Благовещение, Драгалевски манастир, триптих поменик, фото И. Ванев

Virgin from the Annunciation, Dragalevtsi Monastery, triptych beadroll, photo I. Vanev

в Москва (ГИМ инв. № 4601) и триптиха поменик за Кремиковския манастир.

Триптихът поменик е отдавна известен на науката чрез публикацията на К. Паскалева³⁷. И днес той се пази в Кремиковския манастир, за който е бил поръчан по

Фрагменти от житийна икона на св. Йоан Кръстител, триптих поменик, Куриловски манастир, Драгалевски манастир

Fragments from the hagiographical icon of Saint John the Baptist, Triptych beadroll, Kurilo Monastery, Dragalevtsi Monastery

Фрагменти от Великата лавра на Атон, житийна икона на св. Йоан Кръстител, триптих поменик, Куриловски манастир, Драгалевски манастир

Fragments from the Great Lavra, Hagiographical icon of Saint John the Baptist, Triptych beadroll, Kurilo Monastery, Dragalevtsi Monastery

времето на игумен Антоний. Това става ясно от надписа в арката на централното поле на триптиха: „снѣ стѣ проскомидѣ стѣго мѣуеннѣ геѡргѣ писѣ се прѣе гѣмен антонѣ“³⁸. Триптихът се състои от централна част с арковидно вдълбано поле за самия поменик и две крила, които го затварят³⁹. Върху външната страна на крилата е изобразено Благовещение (влагѡвѣщенѣ кѣѣ), а върху вътрешните: св. Василий Велики (стѣваслѣнѣ велѣ) – върху лявото, и върху дясното крило св. Григорий Богослов (стѣн гѣргѣнѣ бѣгѣсѣ). От пръв поглед е ясно, че тези образи са много близки до стенописите в Куриловския и Драгалевския манастир. Фигурата на Богородица от Благовещението от триптиха е идентична със същата фигура от фрагмента от Драгалевския манастир. И фигурите на двамата велики отци са много сходни с множеството изображения на епископи от двете манастирски църкви, без да откриваме преки съвпадения, което се дължи на разликите в третирането на живописната форма в иконописата и стенописата.

Споменатият ктиторски надпис е изпълнен с декоративното писмо тип „виз“, в което буквите се съчетават по големина, така че да се получи подобие на орнаментален фриз. Той е характерен за ръкописите, но в иконописата се среща много рядко. Затова е още по-показателен примерът на използване на същото писмо в ктиторския надпис на иконата от Москва, но от различни ръце. В двата надписа като ктитор е упоменат игуменът Антоний. Така с голяма сигурност триптихът се датира от същото време като иконата⁴⁰.

Житийната икона на св. Йоан Кръстител е публикувана няколко пъти в руски издания, споменавана е и в български публикации, но не е анализирана специално⁴¹. Като иконография тя заслужава отделно изследване, но тук ще се ограничим само върху връзките ѝ с разглежданите паметници⁴². В централното поле е изобразен св. Йоан Кръстител Ангел на пустинята, държащ свитък с обичайния текст по Мт. 3:2. Под свитъка е изписана отрязаната му глава в дълбоко бюдо. Дванадесетте житийни сцени са разположени върху широката рамка фризово, без разделителни рамки. Разказът започва в горния ляв ъгъл с Благовещението на Захария, продължава по часовниковата стрелка и завършва с намирането на главата на св. Йоан Кръстител. В своята публикация на

триптиха К. Паскалева посочва, че „пълното покритие на композиционните прийоми, изграждането на обема, трактовката на материите, използваният типаж, архитектурните форми, колоритът и др. елементи в иконата и Кремиковския триптих сочат безспорно един автор“⁴³. Това общо, но точно наблюдение важи и за връзката на иконата със стенописите от Курило и Драгалевци. Поради спецификата на житийния цикъл, не можем да сравним иконографски схеми и композиционни принципи, но можем да се вгледаме в детайлите.

При атрибуцията на средновековните стенописи ключово значение имат незначителните, даже маргиналните елементи, които не се забелязват на пръв поглед. Ако за основните композиции и отделни образи зографите зависят, от една страна, от желанията на поръчителите, от друга, в тях те отразяват актуални иконографски и стилови новости, то във второстепенните части често те повтарят усвоени елементи, в комбинация с други или самостоятелно. Те могат да бъдат индикатор за присъствието на даден зограф в един колектив с други зографи.

Примерите за такива характерни детайли в четирите разглеждани паметника са много, но ще споменем някои. В представянето на архитектурната среда зографът използва един вид сграда, която се повтаря в огледални форми или в съчетание с други архитектурни форми. Природната среда е изобразена чрез шаркирани скали в розови, резедави, охрови тонове с леки вълнообразни линии, завършващи формата. При образите особено силно се усеща иконописното разработване на карнацията в ликовите и драпировката на дрехите, особено в завихрения край на химатия на Христос. Много характерен е и детайлът с особеното поставяне на малкия пръст над съседния при изобразяването на ръцете. Бели радиални бликове под очите или върху челото се срещат както върху иконописните, така и в стенописните паметници.

Надписите, придружаващи сцените и образите, техният език и палеография, източниците им – все сложни въпроси с несигурни отговори, също са част от професионалната характеристика на един зограф. Въпреки че не могат да бъдат сигурни аргументи за произхода на зографа писач или за неговото образование и среда

на формиране, те са важна част от всяко атрибуцион-но изследване. В статията си в настоящия брой Цветан Василев обръща внимание на редица общи особености в надписите на няколко стенописни паметника от края на XVI и началото на XVII в., сред които и стенописите на Куриловския и Драгалевския манастир. Ще разширим кръга от паметници с някои наблюдения върху надписите върху житийната икона, които са кирилски, и Кремиковския триптих поменик. Освен в изписването на буквите ђ и ѳ, лигатури, надредни знаци и други, описани от автора, върху иконата срещаме и нетипичната абривиатура за името Йоан ѿѡ, която се появява и в Драгалевския манастир, и в църквата в Зерват⁴⁴ и още няколко паметника от този кръг⁴⁵. Използването на тази очевидно повлияна от говоримия език форма на съкращение се среща изключително в изброените паметници (въпреки усилията ни, не открихме други примери от това време), наистина заедно с обичайната ѿѡ, е свидетелство за принадлежността на майсторите, работили във всички тези паметници, към една професионална общност. Почеркът на кирилските надписи на триптиха е същият като на иконата и другите два стенописни паметника от разглежданата група. С подчерка на ктиторския надпис, но на гръцки, е изписан текстът върху разтворения кодекс в ръката на св. Василий Велики от триптиха:

ΟΤΗΣΘ ΤΗΝΙΒ
ΕΣΤΗΝ ΑΣΗΛΑ
ΣΚΡΑΔ
ΚΣΕΣ

Четене: Ὁτὴ σοῦ | ἐστὴν | τὸ κράτος | κ(αὶ) σοῦ ἐσ|την ἡ Β|ασιλ|ία⁴⁶. Текстът с елементи на адаптация е от началото на Свещенически възглас в края на първия антифон от Василиевата и Златоустовата литургия: Ὁτὴ ζὼν ἡδὲ κτᾶτορ καὶ ζοῦ ἐξ|την ἡ Βασιλ|εία καὶ ἡ δόναμις καὶ ἡ δόξα, ἡοῦ Πατ|ρὸς καὶ ἡοῦ Υἱοῦ καὶ ἡοῦ ἁγίος Πνεῦμα|τορ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς ἡοῦρ αἰῶναρ ἡῶν αἰῶνων⁴⁷. Превод: „Защото Твоя е властта, Твое е царството и силата и славата, на Отца и Сина и Светаго Духа, сега и винаги и во веки веков“⁴⁸. Изводът от тези наблюдения е, че иконописецът владее гръцки език, но също така има и свой специфичен почерк в кирилските надписи, една типична за епохата амбивалентност.

Публикацията си за Кремиковския триптих поменик К. Паскалева завършва с извода за „съществуването на талантлив майстор, чиито останали творби трябва да се търсят“⁴⁹. Вече можем да сме сигурни, че въпросният зограф, заедно със свой помощник или съратник, е изпълнил и стенописите в Куриловския (1596) и в Драгалевския манастир. Съдейки по най-ранната датирана творба – житийната икона от 1595 г., можем да кажем, че този зограф е много добър иконописец, с овладян маниер на работа, който трудно може да бъде възприет като характерен за начинаещ или млад майстор, но засега не можем да кажем къде се е обучавал този зограф. Търсейки корените на първия зограф, работил в Слимничкия манастир (1606/7), В. Поповска-Коробар се колебае между стенописите в костурската църква „Св. Никола Каравидас“ (1593) и тези в Куриловския манастир (1596), и оставя отговора за времето, след като тези паметници бъдат реставрирани⁵⁰. Костурските фрески все още са в окаяно състояние, но въпреки това на място не се забелязват сходства с паметниците от

кръга Слимница – Добърско – Сеславци и др. Но, както видяхме, стенописите в Куриловската църква, макар и не изцяло, в голямата си част са разчистени и реставрирани. И именно с тях и свързаните с тях стенописи в Драгалевската църква и иконописните произведения връзката е добре проследима. Засега не може да се каже къде е формиран този екип, но със сигурност може да се проследи развитието на водещия художник в покъсни паметници като църквите в Зерват, Слимничкия манастир, Добърско и Сеславския манастир.

Настоящият текст е резултат от изследванията, проведени в рамките на проект „Пътищата на балканските зографи и поствизантийското художествено наследство в България“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (ДФНИ К02/8 от 12.12.2014).

Бележки:

- 1 Вж. основните публикации: Ковачев, М. Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ и неговите старини. С., 1940 [Kovachev, M. Dragalevskiyat manastir „Sv. Bogoroditsa Vitoshka“ i negovite starini. Sofia, 1940]; Флорева, Е. Старата църква на Драгалевския манастир. С., 1968 [Floreva, E. Starata tsarkva na Dragalevskiya manastir. Sofia, 1968]; Суботић, Г. Охридска сликарска школа XV века. Београд, 1980, 116-134 [Subotić, G. Ohridska slikarska škola XV veka. Beograd, 1980, 116-134]; Геров, Г. La peinture monumentale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XV – début du XVI siècle. Nouvelles données. – In: Ζητήματα μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Δημέρου. Αθήνα 28-29 Μαΐου 1999. Αθήνα, 2002, 141-149 [Zētēmata metabyzantinēs zōgraphikēs stē mnēmē tou Manolē Chatzēdakē, Praktika Epistēmōnikou Diēmerou. Athēna 28-29 Maiou 1999. Athēna, 2002, 141-149]; Геров, Г. Фрески 1476 года в нартексе церкви Драгалевского монастыря. Тематическая программа и иконографические нововведения. – В: Древнерусское и поствизантийское искусство. Вторая половина XV – начало XVI века. Москва, 2005, 65-75 [Gеров, G. Freski 1476 goda v nartekse tserkvi Dragalevskogo monastyrya. Tematicheskaya programma i ikonograficheskiye novovvedeniya. – In: Drevnerusskoye i postvizantiyskoye iskusstvo. Vtoraya polovina XV – nachalo XVI veka. Moskva, 2005, 65-75].
- 2 Ковачев, М. Цит. съч. [Kovachev, M. Op. cit.].
- 3 Пак там, 144 [Ibidem, 144].
- 4 Флорева, Е. Цит. съч. [Floreva, E. Op. cit.].
- 5 Геров, Г. Аргументи за датировката и атрибуцията на няколко икони от Зографския манастир. – В: Светогорска обител Зограф, I. С., 1995, 133-136 [Gеров, G. Argumenti za datirovkata i atributsiyata na nyakolko ikoni ot Zografskiya manastir. – In: Svetogorska obitel Zograf, I. Sofia, 1995, 133-136]; Поповска-Коробар, В. Към атрибуцията на стенописите в Слимничкия манастир и техните паралели в някои църкви в България. – Проблеми на изкуството, 2, 1997, 3-9 [Popovska-Korobar, V. Kam atributsiyata na stenopisite v Slimnichkiya manastir i tehnite paraleli v nyakoi tsarkvi v Balgariya. – Problemi na izkustvoto, 2, 1997, 3-9]; Гергова, И. Резбата в ателието на св. Пимен Зографски. – Проблеми на изкуството, 2, 2003, 23-32 [Gergova, I. Rezbata v ateliето na sv. Pimen Zografski. – Problemi na izkustvoto, 2, 2003, 23-32].
- 6 Панова-Миткова, И. Разделяне на два слоя стенописи (XVII-XV в.) в наоса на църквата „Св. Богородица Витошка“, Драгалевски манастир, и тяхното експониране. – В: Консервация и реставрация на музейни и художествени ценности. Научни и етични проблеми. С., 2003, 80-88 [Panova-Mitkova, I. Razdelyane na dva sloya stenopisi (XVII-XV v.) v naosa na

- tsarkvata „Sv. Bogoroditsa Vitoshka”, Dragalevski manastir, i tyahnoto eksponirane. – In: Konservatsiya i restavratsiya na muzeyni i hudozhestveni tsennosti. Nauchni i etichni problemi. Sofia, 2003, 80-88].
- 7 Ковачев, М. Цит. съч., 143-154 [Kovachev, M. Op. cit., 143-154].
- 8 Флорева, Е. Цит. съч., 26-29 [Floreva, E. Op. cit., 26-29].
- 9 Научен архив на НИИХН С-9-416, 418-421, 445 и 466. Автор Л. Делчев.
- 10 Флорева, Е. Цит. съч., ил. 38 [Floreva, E. Op. cit., il. 38].
- 11 Tourta, A. The Judas Cycle? Byzantine and Post Byzantine Survival. – In: Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. Wiesbaden, 2000, 322-324.
- 12 Флорева, Е. Цит. съч., ил. 40 [Floreva, E. Op. cit., il. 40].
- 13 Пак там, ил. 47 [Ibidem, il. 47].
- 14 Ковачев, М. Цит. съч., 153 [Kovachev, M. Op. cit., 153].
- 15 Пак там, 153, обр. 126 [Ibidem, 153, obr. 126].
- 16 Пак там, 153, обр. 129 [Ibidem, 153, obr. 129].
- 17 Пак там, 153 [Ibidem, 153].
- 18 Пак там, 154 [Ibidem, 154]. Последният не е запазен.
- 19 Пак там, 153 [Ibidem, 153].
- 20 Пак там, обр. 121 [Ibidem, obr. 121].
- 21 Пак там, обр. 122 [Ibidem, obr. 122].
- 22 Пак там, обр. 123 [Ibidem, obr. 123].
- 23 Пак там, обр. 125 [Ibidem, obr. 125].
- 24 Пак там, обр. 124 [Ibidem, obr. 124].
- 25 Флорева, Е. Цит. съч., ил. 46 [Floreva, E. Op. cit., il. 46].
- 26 Екип реставратори под ръководството на Стефан Стефанов и доц. Стефан Тъпанов от 2013 до 2015 г. разкри и реставрира стенописите в наоса. През 2017-2018 г. друг екип под ръководството на гл. ас. д-р Никифор Харалампиев разкриха под по-късните стенописи тези от края на XVI в. в олтаря. Вж. Ванев, И. Реставрационни намеси. Църква „Св. Йоан Рилски”, Куриловски манастир. – В: Корпус на стенописите от първата половина на XIX в. в България. С., 2018, 191-192 [Vanev, I. Restavratsionni namesi. Tsarkva „Sv. Yoan Rilski”, Kurilovski manastir. – In: Korpus na stenopisite ot parvata polovina na XIX v. v Balgariya. Sofia, 2018, 191-192].
- 27 Все още не са изцяло разкрити стенописите върху източната стена на притвора, покрити от живописен слой от XIX в.
- 28 Кънчов, В. Курилският манастир Св. Иван Рилски. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, LXII, 1902, 796-798 [Kanchov, V. Kurilskiyat manastir Sv. Ivan Rilski. – Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofiya, LXII, 1902, 796-798].
- 29 Пандурски, В. Куриловският манастир. С., 1975 [Pandurski, V. Kurilovskiyat manastir. Sofia, 1975].
- 30 Дълга голяма благодарност на гл. ас. д-р Никифор Харалампиев за фотографиите от олтаря на църквата.
- 31 Вж. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Α. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμινεῖα τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ αἱ κύρια αὐτῆς πηγᾶι. Ἐν Πετρούπολει, 1909, 273, 292 [Papadopoulos-Kerameus, A. Dionysiou tou ek Phourna, Hermēneia tēs zōgraphikēs technēs kai hai kyriai autēs pēgai. En Petroupolei, 1909, 273, 292]. Благодаря на гл. ас. д-р Цветан Василев за четенето и идентификацията на надписа.
- 32 Ковачев, М. Цит. съч., 149-150, обр. 116 [Kovachev, M. Op. cit., 149-150, obr. 116]; Пандурски, В. Цит. съч., 15-16 [Pandurski, V. Op. cit., 15-16].
- 33 Пак там, 18, 20 [Ibidem, 18, 20].
- 34 Пандурски, В. Цит. съч., 11 [Ibidem, 11]; Гергова, И. Софийските светци. – В: София – 120 години столица. С., 2000, 310-211 [Gergova, I. Sofiyskite svetstsi. – In: Sofiya – 120 godini stolitsa. Sofia, 2000, 310-211].
- 35 Кънчов, В. Цит. съч., 797 [Kanchov, V. Op. cit., 797].
- 36 За тази иконографска особеност вж. Колушева, М. Светците епископи от наоса на църквата „Св. Георги” във Велико Търново. – В: Герои, култове, светци/ Heroes, cults, saints. Ред. И. Гергова, Е. Мутафов. С., 2015, 241-260 [Kolusheva, M. Svetcite episkopi ot naosa na tsarkvata „Sv. Georgi” vav Veliko Tarnovo. – In: Geroi, kultove, svetstsi/ Heroes, cults, saints. Eds. I. Gergova, E. Mutafov. Sofia, 2015, 241-260].
- 37 Паскалева, К. Триптих с поменик от Кремиковския манастир. – Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 1. С., 1971, 441-456 [Paskaleva, K. Triptih s pomenik ot Kremikovskiyat manastir. – Starobalgarska literatura. Izsledvaniya i materiali. Kn. 1. Sofia, 1971, 441-456].
- 38 Пак там, 443 [Ibidem, 443].
- 39 Размери: височина 54 см, ширина 31 см и дебелина на дъската 2 см. Вж. Паскалева, К. Цит. съч., 442 [Paskaleva, K. Op. cit., 442].
- 40 Пак там, 447-448 [Ibidem, 447-448].
- 41 Кызласова, И. А. Русская икона XIV-XVI веков. ГИМ. Москва, 1987, 22, кат. 112-113 [Kyzlasova, I. A. Russkaya ikona XIV-XVI vekov. GIM. Moskva, 1987, 22, kat. 112-113]; Post-Byzantine Painting. Icons of the 15th – 18th Centuries. From the Collections in Moscow, Sergiev Posad (Zagorsk), Tver, and Ryazan. Catalog of the Exhibition. Museum of Old Russian Art and Culture „Andrei Rubliev”. October 1995. Moscow, 1995, 215, № 51 (I. Kyzlasova); Осташенко Е. Я. Иконы Сербии, Болгарии и Македонии XV-XVII вв. – В: История иконописи, VI-XX вв.: Истоки. Традиции. Современность. Москва, 2002, 175-188 [Ostashenko YE. Ya. Ikony Serbii, Bolgarii i Makedonii XV-XVII vv. – In: Istoriya ikonopisi, VI-XX vv.: Istoki. Traditsii. Sovremennost’. Moskva, 2002, 175-188]; Устинова, Ю. Иоанн Предтеча (Иконография праздников). – В: Православная энциклопедия. Т. 24, 528-577 [Ustinova, Yu. Ioann Predtecha (ikonografiya prazdnikov). – In: Pravoslavnaya entsiklopediya. T. 24, 528-577]. <http://www.pravenc.ru/text/471450.html> (7.07.2018).
- 42 Искам да изкажа голяма благодарност на И. А. Кызласова и А. Преображенский, които ми предоставиха свои фотографии от иконата.
- 43 Паскалева, К. Цит. съч., 456, бел. 1 [Paskaleva, K. Op. cit., 456, bel. 1].
- 44 Вж. Колушева, М. Църквата „Успение Богородично” в Зерват, Албания. – Проблеми на изкуството, 1, 2018, 59-74 [Kolusheva, M. Tsarkvata „Uspenie Bogorodichno” v Zervat, Albaniya. – Problemi na izkustvoto, 1, 2018, 59-74].
- 45 Вж. Василев, Цв. Езикови и живописни паралели – наблюдения върху надписите в група паметници от края на XVI и началото на XVII век на Балканите. – Проблеми на изкуството, 1, 2018, 75-85 [Vasilev, Tsv. Ezikovi i zhivopisni paraleli – nablyudeniya varhu nadpisite v grupa pametnitsi ot kraja na XVI i nachaloto na XVII vek na Balkanite. – Problemi na izkustvoto, 1, 2018, 75-85].
- 46 За разчитането, превода и идентификацията на надписа дължа най-голяма благодарност на гл. ас. д-р Цветан Василев.
- 47 Brightman, F. Liturgies Eastern and Western. Vol. I. Eastern Liturgies. Oxford, 1896, 311; 365.
- 48 Божествена литургия на светия наш отец Йоан Златоуст за православния християнин. Пловдив, 2007, 31 [Bozhestvena liturgiya na svetiya nash otets Yoan Zlatoust za pravoslavniya hristiyanin. Plovdiv, 2007, 31].
- 49 Паскалева, К. Цит. съч., 456, бел. 1 [Paskaleva, K. Op. cit., 456, bel. 1].
- 50 Поповска-Коробар, В. Сидното сликарство во црквата на Слимничкиот манастир. – Патримониум, бр. 13. Скопје, 2015, 240 [Popovska-Korobar, V. Sidnoto slikarstvo vo crkvata na Slimničkiot manastir. – Patrimonium, br. 13. Skopje, 2015, 240].